УДК 811.512.141

«ЯҘМЫШ» («СУДЬБА») КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ МАРКЕР В БАШКИРСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

©А. Г. Сагитова, Х. В. Султанбаева

Башкирский государственный университет
Россия, Республика Башкортостан, 450076 г. Уфа, ул. Заки Валиди, 32.

Тел.: +7 (347) 272 33 82.
Email: aigul74s@mail.ru

В данной статье дается анализ концепта яҙмыш («судьба») в текстах, который позволяет нам выявить интерпретационное поле концепта. Материалом служат художественные произведения башкирских писателей XX в. В статье формируются синономические ряды концепта судьба, определяются перспективные направления изучения этого концепта.

Ключевые слова: *концепт, судьба, языковая картина мира, синономический ряд.*

В современной науке концепт *"яҙмыш" («судьба»)* требует многостороннего подхода (лингвистического, фольклорного, культурологического, философского и т.д.). Изучая широкий круг проблем, связанный с понятием *"яҙмыш" («судьба»),* лингвисты разбивают его на следующие циклы: 1) содержание понятия и его место в различных философских и религиозных системах; 2) понятие судьбы в обыденном сознании человека; 3) понятие судьбы в индивидуальных мировоззренческих системах; 4) универсальные признаки понятия судьбы и пределы его варьирования; 5) влияние понятия судьбы на художественные творчество: построение сюжета, структуру текста, словоупотребление, формирование образов и др. [1, с. 3].

Как отмечает З. Х. Бижева, «концепт «судьба» – это ядро национального и индивидуального сознания, древнейшее «ключевое слово» человеческой культуры [2, с. 5]. По мнению В. И. Постоваловой, в нем запечатлен опыт всенародного осмысления категорий свободы и необходимости применительно к человеческому бытию, попытка человеческого разума отыскать последние основания жизни – силы, которые управляют мировым порядком и человеческим поведением [3, с. 208].

С точки зрения отношения к понятию судьбы автор делит существующие миропонимания на 3 типа:

1) миропонимания, призывающие судьбу, но не в качестве самостоятельного начала мира,

2) миропонимания, призывающие судьбу, но не в качестве самостоятельного начала мира, а в качестве момента других начал,

3) миропонимания, отказывающие судьбе в статусе реальности и исключающие возможность самого существования понятия судьбы, но допускающие употребление слова «судьба» в метафорическом значении [3, с. 207].

Феномен судьбы являлся предметом пристального изучения А. Ф. Лосева. По его мнению, судьба – реальная категория, более того, абсолютно жизненная. С ней человек сталкивается ежедневно. Это – «жестокий лик самой жизни», «жесточайшие клещи, в которые зажата наша жизнь». Жизнь и есть судьба – «самая буквальная и настоящая, самая мрачная и бессмысленная, безжалостная, всесокрушающая и неотвратимая судьба», в которой «непонятное и сильное, необозримое и могущественное врывается по неизвестным причинам в понятное, сознательно построенное, любимое и вообще человечески обозримое» [4, с. 148].

Судьба объединяет текст (предначертанный сценарий жизни) и активную силу, обеспечивающую его осуществление, следствием чего является истинность текста сценария.

В башкирской языковой картине мира обозначения судьбы как жизни в перспективе акцентируют содержательную сторону этого концепта (текст): *алдан билдәләнеп ҡуйыу, билдә, алла ҡөҙрәте, әүлиәлек, күрәҙәлек, алдан күреүсәнлек*, и др. Судьба-текст в башкирском языке отражается в таких выражениях: *маңлайына яҙылған, ризыҡ йөрөтә, ризыҡ сәселеү, ризыҡ яҙһа.*

Например: *Бәндәне ризыҡ йөрөтә; [Рәхимә:]* ***Ризығы ситкә сәселгәс****, йөрөгәндер шул инде. Ҡайҙа, ниндәй ерҙә, ни ашарға, ни эсергә хоҙай* ***маңлайына яҙған булһа****, бәндә шунда бит инде* (Һ. Дәүләтшина).

В ряду синонимов, обозначающих реализацию программы жизни, акцент ставится на понятие неодолимой силы, действие которой получает те или другие ценностные коннотации: *яҙмыш, өлөш, тәҡдир, бәхет, йондоҙ.* Этот компонент является ведущим в выражениях: *Яҙмыштан уҙмыш юҡ; Тыумаҡтан ҡалмағанды, үлмәктән ҡалмаҡ юҡ.*

Волевое начало ***яҙмыш*** в башкирском языке проявляется в следующих глагольных сочетаниях, например: *Алданы, Аймылыштырҙы, Билдәләнгән, Бүләк итте, Күрһәтте, Ҡушҡан, Өҙөлгән, Тамғаланған, Тартып алды, Тотоп алды, Ташланы, Төшөргән, Түккән, Уйнаны, Урап үтте, Һайланған, Һуҡҡан, Хөкөм сығарған, Яҙылған.*

Например: *Күктән миңә Хоҙай Дәрт-дарман* ***түккән*** (Д. Талхина); *Хоҙай үҙе һеҙгә отказ* ***һуҡҡан****, ҡулығыҙҙан үҙе* ***бәреп төшөргән****: "Етте һеҙгә, ҡартластар!" – тигән* (М. Кәрим); *Ниндәйҙер тылсымлы көс, гүйә, ҡыҙҙы йәлләп, юл* ***аймылыштырҙы****, яҙа юҫыҡ* ***күрһәтте***

(М. Кәрим); *Яҙмыш шулай ҡушҡандыр, ахыры, ике күршенең дә ир балалары үлеп торҙо* (Н. Игеҙйәнова).

Действия надличностной высшей силы, так думает человек, могут повторяться в настоящем и в будущем, что отражается в грамматической семантике глагола: *Айырмаһын, Бирә, Бүләк итә, Бәйләй, Иркәләй, Үйнай, Хөкөм итә, Саҡыра, Кәтә, Көлә, Һуға, Шаяра, Яҙһа.*

Например: ***Алланың ҡәһәре һуҡҡыр***, *күҙ буяусылар. Үҙҙәре үлеп барғанда ауыҙҙарына бер тамсы һыу һалырлыҡ әҙәмдәр түгелдәр* (Һ. Дәүләтшина); *Алла шул байлығыбыҙҙан айырмаһын да, Имаметдиндың башы һау булһын* (Һ. Дәүләтшина); *Яҙмыш уны* ***иркәләп***, *Ҡояшҡа тиклем сөйөр* (Д. Талхина).

Лексема судьба с глаголами в страдательном залоге (төшөм йүнәлеше) или страдательными причастиями (үткән заман сифат ҡылым): *Бәйләгән, Өҙөлгән, Яҙылған, Яҙған.*

Например: *Алла сәстәрен бәйләгән булһа, бай һүҙеңде ишетәйек* (Һ. Дәүләтшина); *Капитан Казаряндың ҡарары уларҙы* ***бәйләгән*** *яҙмыш төйөнөн оторо тығыҙыраҡ тартты* (М. Кәрим); *Иртә ише түгел, кис,* ***өҙөлгән*** *өмөттәрҙе ялғап, ҡырылған күңелдәрҙе йыуатып, үҙенә тоғро булып килде* (М. Кәрим).

В башкирских художественных текстах трагическая судьба ассоциируется с черным цветом: ***ҡара яҙмыш:***

Например: *Ҡуй инде, был тиклем дә* ***ҡара яҙмышлы*** *булыр икән әҙәм балаһы* (Һ. Дәүләтшина); *Ҡара яҙмыш һине минән Өҙөп, тартып алды йәки* ***Ҡара яҙмыш*** *мине Һинең ярҙарыңа ырғытты* (З. Бейешева).

Слово “*яҙмыш*” часто встречается с прилагательным ***әсе (асы)*** т.е. горькая.

Например: *Бәхет баҡсаһына кем инә алған,* ***Әсе яҙмышынан*** *һуң уҙып* (З. Бейешева); *Зәки Вәлиди үҙе үк шундай һәм шул заттар менән көрәштең бер ҡорбаны йәки* ***асы яҙмышҡа*** *эләккәне* (Ғ. Хөсәйенов).

Внутренняя форма лексемы *судьба* указывает на то, что судьба человека назначена, суждена, предрешена чьей-то волей. Однако в башкирской языковой картине мира сохраняется отзвук древнего обычая внесения судьбы (=приговора) по жребию, который бросали и который выпадает, определяя судьбу человека: *Үҙ өлөшөмә төшкән яфалар ҙа етерлек булды* (М. Кәрим); *йәки: Әжәлде уның* ***өлөшөнә*** *төшөрҙөк* (М. Кәрим).

Н. Д. Арутюнова выделяет, что эта модель просматривается в повестях о печальной участи или горькой доле человека из народа. Возможно, это связано с тем, что человек всегда относится к «принуждению свыше» отрицательно. Но даже в этих повестях судьба-распределительница переплетается с судьбой играющей, так как человеку свойственно стремление *обмануть судьбу* [1, с. 310].

Например: *Яҙмыш нисек төнгә һөйрәмәһен, Тик яҡтыға, алға ынтылыу* (З. Бейешева); ***Алланан ҡасыуын ҡастым да,*** *“тегенеһенән” ҡасып ҡотолаһы ине ул... – Нурислам урынына ултырҙы* (М. Кәрим).

В башкирской языковой картине мира у судьбы может быть вихрь, ветер, корабль, крыло, телега, ворота и т.д.: *Яҙмыш өйөрмәһе: Балҡыманым... Яҙмыш өйөрмәһе Илтте мине бүтән бер яҡҡа* (Р. Назаров). ***Яҙмыш ҡанаты***: *Ғорур кеше!* ***Яҙмыш ҡанатында*** *Ашһаң да һин күккә, болотҡа, Атаң ерҙә һинең, әсәң ерҙә, Ер улыһың һин дә – онотма* (Р. Назаров). ***Яҙмыш арбаһы***: *Аҡ батшалы алыҫ ҡара төндә Тәүләп усаҡ яҡҡан ауылым. Һөйрәгән ул быуат юлдарынан* ***Яҙмыш арбаһының*** *ауырын* (М. Кәрим). ***Яҙмыш карабы***: *Бына хәҙер баҫып торам Яҙмышымдың карабында, Сайҡала ул тормош-даръя Ярҙарының араһында* (М. Кәрим). ***Яҙмыш ҡапҡаһы***: *Малай бара. Ҡайҙа бара, Тоҡсай аҫып арҡаһына? Белмәй әле ҡағылырын Ниндәй* ***яҙмыш ҡапҡаһына*** (М. Кәрим).

Следует отметить, что модели судьбы, выделенные Н. Д. Арутюновой, являются разновидностями первого прототипического параметра «судьба как высшая сила», поэтому мы дополняем анализ текстовыми репрезентациями второй модели «судьба – жизненный путь человека». Жизненный цикл человека хорошо виден в следуюшем тексте.

Например:

Өс йәшендә йүгерер, өйҙәргә һыймаҫ,
Биш йәшендә сәхрәнән, баҡсаларҙан туймаҫ,
Алты йәшендә майҙандар һәм урамдар ҡуймаҫ,
Ете йәшендә уҡый башлар “Әлифба”ны “Ҡөрьән” гүйә ...
Егерме өсөндә көрәшер, төрлө дәрттәргә тулыр,
Утыҙында һиммәт итер, мәктәп йә мәҙрәсә ҡорор.
Туҡһанында туҡтап ҡалыр һәр эшенән,
Туҡһан бишендә шыуышыр ул түшенән,
Йөҙ йәштәр был заманда күренмәй һис кешенән
Йөҙ биштәр бар, тиҙәр, инде ул ялған гүйә
(Ғ. Кейеков).

В когнитивной лингвистике слово “бәхет” (счастье) является синонимом концепта «судьба» и часто ассоциируется с белым цветом: *Ап-аҡ бәхет тураһында яҙам мин Ап-аҡ көндән, аҡ сәскәнән наҙ алып* (Р. Назаров).

Цветовосприятие башкир отражается и в следующем примере: ***Ҡара яҙмыш***: *Ә минең Айбулатым, бахыр, айыуҙан ҡасҡан бүрегә тигәндәй, Ныязгол ҡулында бушлай ялсы булып, кеше көнлө булып тик йөрөй. Ҡуй инде, был тиклем дә* ***ҡара яҙмышлы*** *булыр икән әҙәм балаһы* (Һ. Дәүләтшина).

Иногда авторы подчеркивают определенные качества судьбы, пишут, как она добра и что она дает человеку (*аҡ, асы, ауыр, аяуһыҙ, билдәһеҙ, болотло, гәййәр, ғибрәтле, еңел, ҡара, ҡар-*

буранлы, ҡатмарлы, ҡаты, ҡояшлы, моңһоу, мәкерле, рәхимһеҙ, сәскәле, тынғыһыҙ, фажиғәле, хаҡ, шомло, әсе, яҡты, яман).

В текстах мы часто встречаем, что власть, предопределяющая жизнь человека, может принимать разные облики: Распределителя, Игрока, Режиссера, Заимодавца, Судьи.

Например:

1) ***Судьба – дистрибутор***, или распределяющая судьба. В этой модели судьбы изначально заложена случайность. Судьба безлична, безразлична и безрассудна: *Яҙмыш шулай алып китте мине / Инеш, ҡырҙарымдан* (М. Ғәли); *Ләкин тереләрҙең ғүмер ебе унда ғына өҙөлмәне* (М. Кәрим); *Яҙмышының төрлө ентәренән Нағышланалыр ул тормошо* (А. Игебаев); *Үткәндәргә илтеп тоташтырыр Яҙмыштар ҙа, юл да ҡалмаған* (Р. Мифтахов); *Бер йыуаныс – яҙған булғас яҙмыш, Ғүмерҙәрем үтә Өфөләрҙә* (Х. Назар); *Шул кешене беҙҙән алып китте –* ***Хоҙайыңа*** *үҙең баһа бир* (Р.Йәнбәк); *Бәхет килеп янға ятыр төҫлө, Яҙмыш теҙгендәре ул –* ***Хоҙайҙа*** (Р. Йәнбәк).

2) ***Судьба – жизнь*** вытаскивает жребий, определяет место человека в этой жизни: *Тормош беҙҙе артыҡ шаяртманы: Балалыҡты, урлап, һындырҙы... Ҡайһы саҡта күҙҙән ут сығарып, Уңлы-һуллы биткә һыҙҙырҙы* (Р. Ғарипов).

3) ***Судьба играющая***: в этой модели мы видим идею превратностей, неожиданных поворотов, непредвиденных обстоятельств: *Күрәләтә яҙмыш уҫал көлә, Баш өҫтөндә илай мөхәббәт* (Р. Мифтахов); *Төш кенәме булды бөтәһе лә,* ***Шаярҙымы әллә яҙмышым*** (Р. Назаров); *Ә яҙмыш уға тормошта уйнар өсөн хәҙергә бүтән роль әҙерләп ҡуйған: разведка взводы командиры* (М. Кәрим); *Ирек юҡ, нәк уйынсыҡ төҫлө* ***яҙмыш уйната беҙҙе.*** *Ягабыҙҙан тотоп бер тарта, бер ситкә ата беҙҙе* (М. Ғафури).

Яҙмыштың *был әллә ҡарғышымы,*
Көлөүөме әллә мыҫҡыллап?-
Тауҙай итеп бирә ҡайғыларын,
Шатлыҡтарын бирә мыҫҡаллап (Р. Ғарипов).

Тартылды йәш ай-йәйә...
Яҙмыш ниндәй шуҡ,-
Ике йөрәкте берҙән
Тиште уҙҙы уҡ (Р. Назаров).

Ә бит миндә бер саҡ һөйҙөм, буғай,
Һөйҙөм, буғай, янып, онотолоп.
Менер кеүек инем күккә лә мин
Ҡояш нурҙарына тотоноп.
Төш кенәме булды бөтәһе лә,
Шаярҙымы әллә яҙмышым.

(Р. Назаров).

4) Судьба – заимодавец – когнитивная модель судьбы, в рамках которой осмысляется предназначение человека. Она дает человеку ссуду под проценты: ***ғүмерҙе үтескә биреп тороу***.

Например: *Был хәбәрҙән һуң минең рухымды өҙлөкһөҙ ике хәсрәт таларға тотондо. Берҙән, ғәжәйеп ҡорҙашымдың фажиғәле үлеме әрнетһә, икенсенән, үҙ яҙмышым тынғы бирмәй. Хәмитйән һөйләгән нәмәләрҙән һуң мин үҙемде кем иҫәбенәлер ғүмер һөргәндәй,* ***үтескә йәшәгәндәй*** *хис итә башланым. Ошо уй торһам да, ятһам да, мейемде игәй:* ***үтескә, үтескә, үтескә...*** (М. Кәрим); *Ошо хәүефле кисерештәр ваҡытында мин бер ябай хәҡиҡәтте төшөндөм: башҡаларҙың үлемендә минең дә өлөшөм булған кеүек, минең йәшәүем дә мәрхүмдәрҙең дә дәхеле бар. Хәмитйән юҡҡа ғына йыуата мине. Мин әле үҙем өсөн үҙем нығытып бер тапҡыр ҙа үлмәнем. Бәлки, бүтәндәр минең өсөн дә һәләк булғандыр – үтескә миңә ғүмер ҡалдырып* (М. Кәрим).

5) **Судьба – судья** в башкирской языковой картине мира персонифицируется в образах Бога, т.е. это ***Алла, Мәүлә, Раббы, Тәңре, Хаҡ тәғәлә, Хоҙай:*** *Сәй-маҙар эсеп бөтөп, ҡунаҡты оҙатып, ҡәйнәһе уны эҙләй сыҡһа, хоҙаның хөкөмө, ир баланы ҡулына алып, аптырап был ултыра, ти* (Һ. Дәүләтшина); *Яҙмыш беҙҙе үҙе хөкөм итһен* (Р. Байымов).

6) ***Судьба – Бог***: *Сәлимә еңгәм, бахыр, үлә үлгәнсә: "Рәхмәт, килен, һинән күргән изгелекте* ***алла ҡайтарһын"****, – тип алҡышланып ятты* (Һ. Дәүләтшина); *[Сыуаҡай] — Бына күрерһең, Байгилде ҡәйнеш, бермә — бер килешер.* ***Хоҙай ҡушһа****, ауырыуы һылап алған кеүек булыр, — тип тәтелдәй-тәтелдәй ҡот ҡойорға тотондо* (З. Бейешева); *Еңел түгел.....* ***Хаҡ тәғәлә*** *ҡушҡандарын үтәүҙәре, Был донъянан тоғро ғына китеүҙәре* (Ҡ. Аралбай); *Ҡырҡ бишеңдә булдың һин аҡһаҡал – "Ҡартлас" итеп* ***Алла*** *яратҡан* (Р. Йәнбәк); *Уйлаһаң, әҙәм балаһы үҙен бер ваҡытта ла ғаләм юғарылығынан айырмаған,* ***Раббылар*** *йә күктә, йә бейек тау баштарында йәшәй, шунан тороп кешеләргә ямғырын да, ҡоролоғон да, шәфҡәтен дә, ҡәһәрен дә ебәрә, тип фараз иткән;* ***Тәңренекенә*** *оҡшатып, уға һыйынып, үҙе йәшәгән ҡоролманы ла кескәй генә көмбәҙле донъяға әүерелдергән* (Р. Байымов).

7) ***Судьба – Рок***: *Йә. Ярар, барығыҙ, балаҡайҙар, нисек итәһең бит... Ҡайтығыҙ. "****Күрәсәкте*** *күрмәйенсә кереп булмай гүрҙәргә", — тип әйткәндәр бит.* ***Күрәсәктәрегеҙ*** *барҙыр инде, балаҡайҙар. Сит ерҙәрҙә ейәһе ризығығыҙ, эсәһе һыуҙарығыҙ барҙыр* (З. Бейешева); *Яҙмыштың шауҡал ҡулы боғаҙынан матҡып тотоп алды* (Т. Ғарипова). *Йәшләй генә береһе вафат булып, икенсеһе тол ҡалған дуҫтарының*

өлөшөнә төшкән ***яман яҙмышты*** *ҡәһәрләп иланылар* (Н. Игеҙйәнова).

Йылы һүҙгә мохтаж сағында ла
Яҙмыш һиңә ҡара боҙ атҡан,
Һуңғы юлыңа ла ҡайғы төҫө –
Һары сәскә биреп оҙатҡан/

(Ә. Атнабаев)

8) ***Судьба – предатель***: *Алла күҙен йомдо, Әбей батша Рәсәй ерен ҡанға батырҙы* (З. Бейешева). *Тау артылып, нәк зыңҡыта баҫып, Эсәм тиһәң, мыҫҡал шатлығын, Бит ағыулап бирә уныһын да, Уныһын да* ***яҙмышһатлығың*** (Р. Ғарипов).

9) **Судьба-время:** *Сәбәпһеҙ сәғәт тә һуҡмай (БХМ). Ошо сәғәттең уларҙың* ***яҙмышын билдәләр*** *мәл булыуын әйт әле!* (Т. Ғарипова). *Беҙҙең ғүмер тора ваҡыттан* (М. Сөндөклө); *Ваҡыт тигән арғымаҡтың ялдарына Матҡыбыраҡ тотонмаған – ауып ҡала* (Ҡ. Аралбай).

Күпме көнөң мәғәнәһеҙ үтә
Һәр сәғәтең изге булғанда.
Сәғәт кенә түгел, ғүмер үтә,
Бер ғүмергә кеше тыуғанда.

(Р. Ғарипов)

Под текстом судьбы лингвисты имеют в виду жизнеописание, построенное с ориентацией на другой текст – сценарий, предопределяющий «распорядок действий» и ту роль, которая отведена в нем носителю судьбы. Они отмечают, что судьба объединяет текст (сценарий жизни) и активную силу, обеспечивающую его осуществление, следствием чего является истинность текста сценария [1, с. 313].

В башкирском языке судьба-текст отражена в таких выражениях ***маңлайына яҙылған; яҙмыштан уҙмыш юҡ; ризыҡ йөрөтә, ризыҡ өҙөлөү; яҙмыш ҡосағына ташлау.***

Например: ***Маңлайға яҙылған:*** *[Тимерғәли:] Ҡуй булмаҫ. Кешенең* ***маңлайына яҙылғанды*** *бераү ҙә имләп кенә үҙгәртә алмаҫ. Уның менән яҙмыш юйылмаҫ. Күргәнбеҙ инде. Бәхетең булмаһа, башыңды бөгәһең дә ҡамытыңды һөйрәй бирәһең икән ул* (Һ. Дәүләтшина). *Шулай, ағай-эне.* ***Ризыҡ булғас,*** *алла яҙғанын күреп, ситкә сәселгән* ***ризыҡты йыйып*** *ҡайттым* (Һ. Дәүләтшина).

Маңлайыңа яҙған хаҡ яҙмышын
Һыпырып ташлап булмай ҡул менән.
Бибеғәйшә һәм Ҡолғәйшә
Өҙөләп, һыҡтап һөйләшә

Һандуғасҡай һайрайеребеҙҙә,
Беҙ йөрөйбөҙ бында, сит илдә.
Аҡ йомортҡа кеүек тәгәрләтеп
Ризыҡ йөрөтә беҙҙе күп илдә.

(Башҡорт халыҡ йыры)

Судьба есть движение жизни, изменение в положениях человека. Это изменение может быть зависимо или независимо от чьей-либо воли (несвободно или свободно). В свою очередь, носителем воли, определяющий путь и его изменения, может быть сам человек.

1) ***Человек–режиссер*** своей судьбы: ***Яҙмышты алдап булмаясаҡ,*** *артабан йәшереү бары алда торған һәләкәтте генә арттырасаҡ тип, беҙ ошо хәйләһеҙ хәйләгә сик ҡуйырға булдыҡ* (М. Кәрим); *Бына шул саҡта үҙе теләгән яҙмышҡа юлыҡты ла инде Байғөбәк* (Р. Байымов); *Яҙмышты ҡыуып киләм мин, Яҙмыштан ҡасып түгел.* (Р. Назаров)

2) ***Человек – игрок***: *Ҡылығыңдан яҙмышың, тип юҡҡа ғына әйтмәйҙәр. Тимәк, ҡылығың менән яҙмышыңды үҙең дә яҙышаһың. Сөнки ул Гөлғәйшәнең ауыҙында Ҡотлоәхмәткә түгел, ә* ***аяуһыҙ яҙмышҡа*** *әсе мыҫҡыл булып яңғырай ине* (З. Бейешева).

3) ***Человек – хозяин, властелин***: Ср.: *Ябай ғына шундай уй килде уның башына: "Ағастар бында, хәүефһеҙ ерҙә, ҡаласаҡ, ә кешеләрҙе мин тегендә алып китәсәкмен.* ***Яҙмыштары – минең ҡулымда,*** *әжәлдәре – дошман ҡоралында"...* (М. Кәрим); *Ғәйепләүсе ғәйепләнеүсегә бүтәнсәрәк, Ҡолош кешеләренсәрәк ҡарарға тырышты. Һуңынан да укйланы чекист, оҙаҡ уйланы һәм хәл итте... Сөнки Кәшфулла* ***яҙмышын*** *ул әле дөйөм шарламаға ташлап өлгөрмәгәйне* (М. Кәрим); *Кәшфулла шундай ҡарарға килде. Һәм ҡарарын боҙманы. Тоғро, ғәҙел хеҙмәт итте. Кешеләрҙең гөнаһһыҙ хаталарын да, ваҡ яҙыҡтарын да йомоп ҡалманы, тейешле хөкөмөн сығарҙы, әммә былар өсөн генә йән ҡыйнаманы,* ***яҙмыштарын*** *имгәтмәне* (М. Кәрим).

4) ***Человек – судья***:
Яҙмышыма баш эймәйем, теҙләнмәйем.
Яҙмышым! Ҡаршымда тетрәй, көсһөҙ ул,
Ғәйрәтем иркен ҡанатлы, осһоҙ ул.
Яҙмышымды көл итермен өр тиһәм,
Күкрәгем ялҡынлы ут, бел, бар йыһан...

(Ш. Фидаи).

Әлбиттә, яҙмышты үҙең теләгәнсә бороп, теләгәнсә идара итеп кенә булмай. Яҙмыш – ул кеше үҙе лә, күрәҙәселәр ҙә белеп бөтмәҫ серҙәр, сиселер-сиселмәҫ ҡатмарлы һәм сыбалсыҡ хәлваҡиғалар, фиғыл-ҡылыҡтар төйөнө. Шуға яҙмыш кешенең ихтыярынан тыш өҫтөн тәҡдир. Яҙмыштан уҙмыш юҡ.

Дин әһелдәре әйткәнсә, ***тәҡдирҙе*** *тәдбир итеп була, әммә тәхдид итеп булмай. Йәғни яҙмыш таҡтаһында яҙылғанды аңлатып булмай. Ҡылыҡты өстән ҡылыҡһырлана, тиҙәр: аҡылдан, хистән, ҡылғандан. Аҡылың нисек – булмышың шул, холҡоң нисек – ҡылығың шул*

(Ғ. Хөсәйенов).

В башкирской языковой картине мира человек сам выбирает свою судьбу:

Осраҡлы хәл түгел, күктән төшмәй,
Яҙмыш һәр саҡ һайлап алына.
Бүләк түгел, хәләл көсөң менән
Ул һәр ваҡыт яулап алына!
Маңлайҙарға яҙып ҡуйылмай ул.
Көтөп алынмай ул. Шул асыҡ:
Ҡайҙа китеп барһаң, шул ул яҙмыш,
Нимә ҡаҙанаһың, шул насип.
Һайланыла торған нәмә яҙмыш.
Унда, юл юҡ, тиеп әйтеү юҡ.
Икенең гел береһе һайланыла:
"Юҡ йә эйе! Эйе йәки юҡ!"
Эйе, тиһәң дә һин хаҡлы унда,
Юҡ, тиһәң дә хаҡлы булаһың:
Үҙеңә йә арзан хаҡ ҡуяһың,
Йә булмаһа, затлы булаһың.
Һорау икәү, яуап һәр саҡ берәү:
Ни нәмә ят һиңә? Нимә үҙ?
Яҙмыш тигәндәрең – ул һәр ваҡыт
Яңғыҙ бөртөк кенә ҡыҫҡа һүҙ.

(Т. Ҡарамышева)

Таким образом, проанализировав функции концепта «судьба» в башкирских контекстах, можно сделать следующие выводы:

Судьба – это предначертанный сценарий жизни, имеет активную силу, обеспечивающую его осуществление, следствием чего является истинность текста сценария.

Волевое начало ***яҙмыш*** в башкирском языке проявляется в глагольных сочетаниях.

Действия надличностной высшей силы могут повторяться в настоящем и в будущем, что отражается в грамматической семантике глагола.

Внутренняя форма лексемы судьба указывает на то, что судьба человека назначена, суждена, предрешена чьей-то волей.

В башкирской языковой картине мира сохраняется отзвук древнего обычая внесения судьбы (=приговора) по жребию, который бросали и который выпадает, определяя судьбу человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Понятие судьбы в контексте разных культур / Науч. совет по истории мировой культуры. М.: Наука. I полугодие 1994. 320 с.
2. Бижева З. Х. Адыгская языковая картина мира. Нальчик : Эльбрус, 2000. 122 с.
3. Постовалова В. И. Судьба как ключевое слово культуры и его толкование А. Ф. Лосевым (фрагмент типологии миропониманий) // Понятие судьбы в контексте разных культур. М.: Наука, 1994. С. 207–214.
4. Лосев А. Ф. Миф – число – сущность / под ред. А. А. Тахо-Годи, И. И. Маханькова. М.: Мысль, 1994, 919 с.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х тт. Т. 4. М.
6. Разумова Н. Е. Онтология судьбы в драматургии А. П. Чехова // Вестн. ТГУ. Сер. Филология. 2006. №291. С. 103–112.
7. Словарь современного русского литературного языка: в 17-ти тт. М.-Л.: изд-во АН СССР, 1963.
8. Современный толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. СПб.: Норинт, 2001. 960 с.
9. Сагитова А. Г. Концепт "яҙмыш" («судьба») в башкирской языковой картине мира: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Уфа, 2012. 19 с.
10. Султанбаева Х. В., Назырова З. У. Репрезентация концептуальной сферы «Родина» ("Тыуған ил") в башкирской языковой картине мира (на мат-ле творчества М. Карима) // Вестник башкирского университета, 2016. №4. С. 1095–1099. Концепт «разум» и его вербализация в башкирских пословицах и поговорках / Актуальные проблемы современной тюркской филологии: мат-лы Всероссийской научно-практ. конф., посвященной 120-летию со дня рождения известного башкирского ученого Габбаса Давлетшина, Уфа. 2012. С. 48–50.
11. Табаченко Л. В. Концепт «судьба» // Концептосфера А. П. Чехова. Ростов н/Д.: изд-во ЮФУ, 2009. С. 64–92.
12. Толковый словарь русского языка: в 4-х тт. / под ред. проф. Д. Н. Ушакова. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1940.
13. Уваров И. В. Зевс и Судьба (по Гомеру) // Филол. зап. 1915. Вып. 2. С. 223–247.

Поступила в редакцию 03.11.2018 г.

"YAZMYSH" ("FATE") AS A LINGUO-CULTURAL MARKER IN THE BASHKIR LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

© A. G. Sagitova*, Kh. V. Sultanbaeva

Bashkir State University
32 Zaki Validi Street, 450076 Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia.

Phone: +7 (347) 272 33 82.
**Email: aigul74s@mail.ru*

The article is devoted to the study of one of the key concepts of Bashkir language – the concept "yazmysh" ("fate"). As the material for the study, the artistic works of Bashkir writers of the 20th century were used. The authors of the article formed synonymous series of the concept of fate and identified promising areas of study of this concept. The relevance of the study is conditioned by the following factors: the lack of comprehensive study of the concept of "yazmysh" ("fate") in the Bashkir language; inclusion of the concept in a wide context of cognitive, psycholinguistic, system-structural, and linguophilosophical studies; selection of new aspects of the analysis of the object; application of a system of various methods to give a static and dynamic description of this concept. Fate is one of the most ancient keywords of our culture, which, despite the change of a person's ideas about the world, as well as changes in the world and in the person, have not disappeared from the language and semantic space of the culture. It was revealed that the basic lexeme represented by the generic seme "yazmysh" is at the core of the lexical-semantic field "fate" in the Bashkir language. In the circumference of the field, there are units that include the seme "yazmysh". There are such synonyms as takdir, nasip, kurasayk, ulush, lauh-al-mahfuz, mukaddar, kismat, kazar, falak. The study revealed the following semantic groups of the word "fate" in the Bashkir language: 1) "concurrence of circumstances, which is beyond the control of the person's will; course of life events"; 2) "destiny, lot"; 3) "future, events that will happen"; 4) "history of existence of someone or something"; 5) "religious concept: something predetermined by God"; 6) "human is the master of his own destiny"; 7) "happiness"; 8) "wealth, fortune"; 9) "death, doom". The semantic groups of the concept "yazmysh" ("fate") in their meanings "concurrence of circumstances, which is beyond the will of a person; the course of life events", "destiny, lot", "history of existence of something", "future, events that will happen", "something predetermined God", "human is the master of his own destiny", "happiness" are universal in the studied linguistic worldview. It should be noted that the first four values in terms of specifics of functioning are identical. An analysis of statements regarding fate in the Bashkir linguistic picture of the world enabled the authors to reveal national ideas about fate, as well as various aspects of the concept, which can be represented as oppositions.

Keywords: concept, fate, linguistic worldview, synonymous series.

Published in Russian. Do not hesitate to contact us at bulletin_bsu@mail.ru if you need translation of the article.

REFERENCES

1. Arutyunova N. D. Ponyatie sud'by v kontekste raznykh kul'tur. Moscow: Nauka. I polugodie 1994.
2. Bizheva Z. Kh. Adygskaya yazykovaya kartina mira [The Circassian linguistic picture of the world]. Nal'chik : El'brus, 2000.
3. Postovalova V. I. Ponyatie sud'by v kontekste raznykh kul'tur. Moscow: Nauka, 1994. Pp. 207–214.
4. Losev A. F. Mif – chislo – sushchnost' [Myth – number – essence]. Ed. A. A. Takho-Godi, I. I. Makhan'kova. Moscow: Mysl', 1994,
5. Dal' V. I. Tolkovyi slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka: v 4-kh tt. Vol. 4 [Explanatory dictionary of the living Great Russian language: in 4 volumes. Vol. 4]. Moscow.
6. Razumova N. E. Vestn. TGU. Ser. Filologiya. 2006. No. 291. Pp. 103–112.
7. Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka: v 17-ti tt. [Dictionary of contemporary Russian literary language: in 17 volumes]. M.-L.: izd-vo AN SSSR, 1963.
8. Sovremennyi tolkovyi slovar' russkogo yazyka. Ed. S. A. Kuznetsov. Saint Petersburg: Norint, 2001.
9. Sagitova A. G. Kontsept "yaȥmysh" («sud'ba») v bashkirskoi yazykovoi kartine mira: avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Ufa, 2012.
10. Sultanbaeva Kh. V., Nazyrova Z. U. Vestnik bashkirskogo universiteta, 2016. No. 4. Pp. 1095–1099. Tabachenko L. V. Kontsept «sud'ba». Kontseptosfera A. P. Chekhova. Rostov n/D.: izd-vo YuFU, 2009. Pp. 64–92.
11. Tolkovyi slovar' russkogo yazyka: v 4-kh tt. [Explanatory dictionary of the Russian language: in 4 volumes]. Ed. prof. D. N. Ushakova. Moscow: Gos. izd-vo inostr. i nats. slovarei, 1940.
12. Uvarov I. V. Filol. zap. 1915. No. 2. Pp. 223–247.

Received 03.11.2018.